

קואליציית ניר' ב־1959 ומאבקה של האופוזיציה במפא"י

יחיעם ויץ

תקציר

מאמר זה עוסק בהצלחת האופוזיציה לבחור יושב ראש חדש לכנסת, שלא היה חבר מפא"י, מפלגת השלטון אז. בינואר 1959 נפטר יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת מטעם מפא"י, והתחיל מאבק פוליטי בשאלה מי יהיה יושב ראש הכנסת החדש. המועמד הטבעי לתפקיד היה חבר הכנסת משה שרת, מראשי מפא"י, דמות מכובדת ומקובלת בעיני כל סיעות הכנסת, ובכלל זה סיעות האופוזיציה; אך שרת סירב לקבל את המועמדות. אחרי הסירוב החליטו ראשי מפא"י שמועמד המפלגה יהיה חבר הכנסת מטעם מפא"י ברל לוקר, שלא היה מעורב בחיי הכנסת והיה דמות חיוורת.

אחרי שנבחר לוקר למועמד מפא"י לתפקיד העמידו מפלגות האופוזיציה מועמד אחר שאינו חבר סיעת מפא"י – חבר הכנסת נחום ניר מאחדות העבודה, שהיה פרלמנטר מובהק. בהצבעה על בחירת יושב ראש כנסת חדש נבחר נחום ניר לתפקיד, וברל לוקר נכשל. ניר כיהן בתפקידו כשמונה חודשים – עד שלהי נובמבר 1959.

פרשה זו חשובה מבחינת ההיסטוריה הפוליטית של ישראל משני טעמים. הטעם הראשון הוא שבפעם הראשונה בקורות המדינה נבחר לתפקיד ממלכתי איש פוליטי שאינו חבר מפא"י. והטעם השני הוא שהדפוס של 'קואליציית ניר' – קואליציה של מפלגות השמאל והימין נגד מפא"י – עלה פעמים מספר אחרי כן. דוגמה מובהקת לכך היא 'מועדון הארבעה' שהוקם ב־1961, בימי פרשת לבון.

מילות מפתח: ברל לוקר, יוחנן בדר, הכנסת השלישית, מפא"י, נחום ניר

מבוא

ב־28 בינואר 1959 הלך לעולמו יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת הראשון ואיש מפא"י. עוד בימי האבל עלתה השאלה מי ימלא את תפקידו המכובד. היה ברור שיושב ראש הכנסת החדש יהיה חבר מפא"י כי נציגיה מילאו את כל תפקידי המפתח במדינה, ובכלל זה יושב ראש הכנסת. בראשית מארס 1959 הצביעה הכנסת על בחירת יושב ראש חדש. היו שני מועמדים לתפקיד: חבר הכנסת ברל לוקר ממפא"י וחבר הכנסת נחום ניר (רפלקס) מאחדות העבודה-פועלי ציון. במפתיע, לוקר הובס, וניר נבחר לתפקיד. לראשונה בתולדות

המדינה נבחר לתפקיד ממלכתי בכיר מועמד שאיננו חבר מפא"י. הכול הגדירו את בחירתו של ניר אירוע פוליטי מיוחד ורב-חשיבות.

מפא"י, מפלגת השלטון בישראל, חלשה מאמצע שנות השלושים על תפקידי המפתח ביישוב היהודי ובהנהלה הציונית. מנהיגיה ועסקניה היו מעורבים באיזו התפקידים הבכירים בכל רשויות השלטון ובמוסדות הציבוריים המרכזיים. מפא"י השיגה את מעמדה כמפלגה דומיננטית אף שהמערכת הפוליטית הישראלית הייתה רב-מפלגתית ומפוצלת. עצמתה נבעה בין היתר מהצלחתה למצב את עצמה כמפלגת ציר. המפלגה זכתה בשליש מהמנדטים בכנסת (או מעט יותר), אולם היא זוהתה עם המדינה, ורבים ראו במנהיגה דוד בן-גוריון מנהיג לאומי שאין לו תחליף. התייצבותה של מפא"י במרכז המפה הפוליטית הביאה לכך שלא הייתה כל אפשרות להקים ממשלה בלעדיה. התלכדות קואליציונית בין המפלגות שמשמאלה ומימינה נחשבה לא אפשרית בשל פערים אידאולוגיים ומשקעים היסטוריים. בן-גוריון צמצם עוד את האפשרות הזאת לאחר שתייג את חרות ואת מק"י כמפלגות לא לגיטימיות לשיבה בקואליציה וגם בממשלה. כך למעשה בחרה מפלגתו את שותפותיה הקואליציוניות מתוך כמה מפלגות אגב תמרון ביניהן באופן שיאפשר הקמת ממשלה אשר יובטחו בה למפא"י שליטה על עמדות הכוח, נגישות למשאבים המרכזיים ואיזו התפקידים המרכזיים בממשל הישראלי דוגמת משרד הביטחון, משרד האוצר, משרד החוץ, משרד החינוך, משרד החקלאות, משרד העבודה ומשרד המשטרה. ראוי לציין ששרי מפא"י היו רוב בכל הממשלות (למעט בממשלה הזמנית). נוסף על כך, נשיא המדינה, מזכ"ל הסתדרות העובדים הכללית וגם יושב ראש הכנסת נבחרו מקרב הנהגתה. יושב ראש הכנסת הראשון היה יוסף שפרינצק ממפא"י. הוא כיהן בתפקיד עוד מימי מועצת המדינה הזמנית ולמשך עשור. הוא עמד בראש הרשות המחוקקת, היה ממלא המקום של נשיא המדינה והיה מספר שתיים במדרג של ראשי המדינה – לפני ראש הממשלה. הוא עיצב את הדמות של הפרלמנט הישראלי כמוסד עצמאי שאינו תלוי ברשות המבצעת – הממשלה. יחסי היריבות רבת-השנים ששררו בין שפרינצק ובין בן-גוריון סייעו לו, לשפרינצק, לכונן את הכנסת כמוסד אוטונומי, ועל כך הוא זכה בהוקרה מצד רבים.¹

בחירתו של ניר, מועמדה של מפלגה קטנה כיוורשו של שפרינצק בתפקיד יושב ראש הכנסת עשויה הייתה לבטא סדק ממשי בהגמוניה של מפא"י. במאמר זה אני מבקש לנתח את התהליך הפוליטי שהביא לשיתוף הפעולה הבין-מפלגתי המועיל אשר עמד בבסיס 'קואליציית ניר', הלעומתית למפלגת השלטון. אבחן את הדרך שנקטה הנהגת מפא"י בתהליך בחירת יושב ראש הכנסת ואת תגובתה לכישלונה. אבדוק עד כמה השפיע האירוע על ההיסטוריה הפוליטית של ישראל, על עצמתו של בן-גוריון ועל יכולתה של מפלגתו לשמור על מעמדה כמפלגה דומיננטית. מטרתו למקם את 'קואליציית ניר' ברצף ההיסטוריה הפוליטית של ישראל, לעמוד על התהליכים שאפשרו את קיומה ולעמוד על השפעתה.

1 ראו לדוגמה: פרץ ברנשטיין, 'פטירתו של יוסף שפרינצק', *הבקר*, 29.1.1959.

מתחים עולים וגוברים בין מפא"י ובין שותפותיה

בין מפא"י ובין המפלגות השונות שהשתתפו בקואליציות שהובילו, שהתקיימו תוך כדי שיתוף פעולה, הצטברו בהדרגה גם מתחים מובנים. אלה היו קשורים לפערים אידאולוגיים ולמחלוקות על הקצאת תפקידים ומשאבים. יחסיה של מפ"ם עם מפלגות השמאל הציוני היו דו־ערכיים: בכנסת הראשונה ובכנסת השנייה הייתה המפלגה, אז מפלגת השמאל הציוני העיקרית, באופוזיציה, וכך גם אחדות העבודה, שהתפצלה ממנה ב־1954. באותו הזמן, ולאחר שמפא"י בחרה לחבור לשותפות עם המפלגות הדתיות או הבורגניות, ניכרה אכזבת מפלגות השמאל מהצביון הלא סוציאליסטי מספיק של המדינה שהוקמה. עם הקמת הממשלה השביעית, אחרי הבחירות לכנסת השלישית שנערכו ביולי 1955 והצטרפות אחדות העבודה ומפ"ם אליה, נטען שלראשונה בתולדות המדינה הורכבה 'ממשלת פועלים', אולם לצד שיתוף הפעולה הזה התגלעו לא מעט מחלוקות וחיכוכים בין מפא"י ובין מפלגות השמאל הציוני. בין המפלגות האלה התקיימו מאבקי כוח על מעמדן בהסדרות הכללית; אלה באו לידי ביטוי בבחירות לוועידת הארגון ובניסיון של מפ"ם ושל אחדות העבודה לכרסם ברוב המוחלט של מפא"י בה. הבחירות להסתדרות נערכו ב־17 במאי 1959. המתח לקראתן שרר עוד בימי פרשת 'קואליציית ניר'.

ב־1958 נוצר קרע בין מפא"י ובין מפד"ל; זה היה המשבר החמור ביותר ביחסי שתי המפלגות. מפלגות הציונות הדתית השתתפו בקואליציות של מפא"י עוד בהנהלה הציונית בתקופת היישוב, וכך גם במרבית העשור הראשון שלאחר הקמת מדינת ישראל, אולם משבר שהתחולל בקיץ 1958 הביא לפרישת שני שרי המפד"ל מהממשלה. ביוני 1958 החליט שר הפנים ישראל ברייהודה, מראשי אחדות העבודה, להתערב ולפעול בשאלה מיהו יהודי – נושא רגיש ונפיץ. הוא הודיע לפקיד מרשם האוכלוסין במשרדו לרשום כיהודי במרשם התושבים כל אדם 'המצהיר בתום לב שהוא יהודי'. הממשלה אישרה ברוב קולות את ההחלטה, ושרי המפד"ל ראו בהחלטתו הענקת תוקף רשמי לתפיסה החילונית המתעלמת מעמדת הציבור הדתי והחרדי, שלפיה יהודי יוכר לצורך רישום במרשם התושבים רק אם ייחשב יהודי על פי ההלכה, כפירושה בידי האורתודוקסים היהודים. בתגובה על החלטת הממשלה הגישו ב־1 ביולי 1958 מנהיג המפד"ל משה חיים שפירא, שר הדתות והסעד, וד"ר יוסף בורג, שר הדואר, את התפטרותם מן הממשלה. כך צומצמה הקואליציה מ־80 ל־69 חברי כנסת. בן־גוריון כתב ביומנו על פרישתם: 'איני רואה סיכוי שהדתיים יחזרו בקרוב לממשלה או שנקבל [את] שלטון הרבנים'².

בדיון בכנסת על התפטרותם קבע שפירא כי החלטת שר הפנים 'הרת סכנות' משום שהיא מנותקת מ'שרשרת הדורות'³. הוועד הפועל של המפד"ל הכריז כי הוא רואה בהחלטת

2 יומן בן־גוריון, 1.7.1958, ארכיון בן־גוריון (להלן: 'אב'ג).

3 'הודעת ראש הממשלה על התפטרות השרים מ. ח. שפירא וי. בורג, ישיבת הכנסת ב־8.7.1958, דברי הכנסת, כג, עמ' 2233.

הממשלה הפרה של רוח ההסכמים הקואליציוניים, שהכירו בסטטוס קוו בענייני הדת במדינה.⁴ ראשי המפד"ל נעלבו עלבון צורב וחיפשו דרך לנקום במפא"י. הם כעסו בייחוד על בן-גוריון, שהניח לברי-יהודה לתקן את התקנה אשר הביאה לעזיבתם את הממשלה. הרגשת העלבון התעצמה בדצמבר 1958, אז מינה בן-גוריון את הרב יעקב משה טולדנו, הרב הראשי הספרדי של תל אביב, לשר הדתות במקום שפירא. משרד הדתות היה מעין נחלה פרטית של הציונות הדתית, ותגובת המפד"ל למינוי הייתה חריפה. ביטוי בוטה לכך הוא המכתב ששלח הרב יהודה ליב מימון (פישמן), מנהיג הציונות הדתית ושר הדתות הראשון,⁵ לרב טולדנו ערב מינויו:

כניסתו של כבודו לממשלה במצב זה תתפרש בעולם היהודי כולו כבגידה והפניית עורף מצדו ליהדות הדתית כולה במערכתה על עניינים עקרוניים ויסודיים אלה. בטוחני שאין כבודו רוצה בכך, אלא שאין הוא מעריך כראוי מה רבה הסכנה בדבר.⁶

אם כן, לקראת סוף שנות החמישים המתחים והמשקעים ביחסי מפא"י ושותפותיה לממשלה היו רבים. בן-גוריון ומפלגתו האמינו כי לא נשקפה סכנה לאיחוד כוחות בין המפלגות הבינוניות והקטנות נגדה מכיוון שכל ניסיון להשיג רוב נגדי למפא"י יִיב שיתוף פעולה, לא רק בין השמאל הציוני למפלגות הדתיות אלא גם עם מפלגות הימין – תנועת החרות והציונים הכלליים. מפא"י אחזה בהגה השלטון שנים רבות, ולראשיה היה ברור שאי-אפשר לפגוע בשלטונה ובמעמדה.

מערכת היחסים הכפולה בין השמאל לימין בשנות החמישים

מחנה הימין ומחנה השמאל נמצאו משני צדי המתרס האידאולוגי-פוליטי וניהלו מאבק פוליטי רווי שנאה ובוז בסוגיות כמו האוריינטציה הבין-לאומית של ישראל, המדיניות הכלכלית-חברתית וסוגיות משפטיות. לעומת זאת הן מפלגות השמאל הן מפלגות הימין תמכו בכינון חוקה, ואילו מפא"י, ומנהיגה בן-גוריון, סירבו לקדמה. בה בעת התקיים שיתוף פעולה – גלוי וסמוי – בין הקצוות הפוליטיים; זה התבסס על חפיפה רעיונית בסוגיות שונות וברצון משותף לרסן את כוחה של מפא"י ולמנוע ממנה צבירת עצמה פוליטית שחורגת מהמקובל בחברות דמוקרטיות. אביא שתי דוגמאות בולטות לשיתוף הפעולה הזה. הדוגמה הראשונה היא שביתת הימאים. בשלהי 1951 התגלע סכסוך חריף בין מועצת הימאים ובין ההסתדרות הכללית. בנובמבר באותה שנה נערכו בחירות למועצת הימאים אשר הייתה מאוגדת במועצת פועלי חיפה. הרוב המכריע של הימאים הצביע

4 'המפלגה הדתית הלאומית קוראת לעם היהודי להילחם בגזרת הרישום עד ביטולה המוחלט', **הצפה**, 4.7.1958.

5 מימון כיהן בתפקיד בשנים 1948-1951.

6 יחושע ביצור, 'מימון לטולדנו: כניסתך לממשלה תהיה בגידה', **מעריב**, 30.11.1958.

לרשימה על-מפלגתית, בהנהגת נמרוד אשל ויצחק (אייק) אהרנוביץ', שני חברי פלמ"ח בולטים.⁷ המועצה החדשה החליטה להקים ארגון ימאים ארצי ועצמאי כדי להשתחרר מהחסות של מועצת פועלי חיפה, שראשיה היו אנשי מפא"י.⁸ מנהיגי ההסתדרות, שהיו אנשי מפא"י,⁹ התנגדו להחלטת המועצה, ובתגובה התפטרו כל הימאים ממקומות עבודתם בספינות. ההסתדרות החליטה להפעיל את הספינות באמצעות ימאים שהפרו את החלטת המועצה ובעזרת ימאים זרים. בשל כך החליטה מועצת הימאים לפתוח בשביתה; זו הייתה ארוכה מאוד ואלימה.¹⁰ נקודת השיא של העימות האלים הייתה ב-14 בדצמבר 1951, 'יום שישי השחור'. בנמל חיפה נערכו תגרות קשות בין הימאים השובתים, שהתבצרו בספינות 'תל אביב' ו'רמון', ובין כוחות המשטרה ואנשי הפועל, ארגון רב-עצמה בחיפה באותם ימים, שהורידו את הימאים מהספינות בכוח רב.

שתי מפלגות השמאל – מפ"ם ומק"י – שהיו באופוזיציה באותה העת תמכו חד-משמעית בשביתה משלוש סיבות: ראשית, משום שהיה זה מאבק של עובדים על זכויותיהם; שנית, הימאים נלחמו נגד ההסתדרות, שנשלטה בידי מפא"י, ונחשבה 'מפלגה אנטי-פועלית' בעיני השובתים;¹¹ ולבסוף, תמיכתן של מפ"ם ומק"י בשביתה נבעה מן העובדה שרוב ניכר של הימאים היו חברי מפלגות אלה. על המשמר, ביטאון מפ"ם, טען שאי-הכרה של ההסתדרות במזכירות הימאים היא 'התעללות מצדה של מפא"י בעקרונות של דמוקרטיה פועלית, בהנחות אב של תנועה מקצועית בארץ ובעולם וחבלה רצינית מצידה בקיום ענף משקי יסודי בארץ – מטעמי אינטרס מפלגתי בלבד'.¹²

גם מחנה הימין התנגד לדרך הפעולה של הממשלה בשביתת הימאים, אולם כמובן על בסיס תפיסת עולם שונה. הבקָר, היומון של הציונים הכלליים, טען שהשביתה 'מגלה את החולי הנושן של שוק העבודה – את השליטה החד-צדדית והמזיקה של ה"הסתדרות"'.¹³ חרות, ביטאון תנועת החרות, התלונן על הנזק שנגרם לצי הישראלי מהמאבק הממושך. ממשלת מפא"י ו'הזרוע המפא"ית בהסתדרות', טען, לא ניסו לנקוט 'כל פעולה להצלת המצב', הם עושים דבר אחד – מעמידים את כל כוחה ואת מנגנון המדינה כולו 'לרשות מלחמתו של מנגנון ההסתדרות הנמצא בידי מפא"י נגד הימאים העומדים על זכויותיהם'.¹⁴ עדות לשיתוף הפעולה בין מפלגות השמאל ובין מפלגות הימין הייתה ישיבת הכנסת שנערכה ב-10 בדצמבר 1951. מפלגות הימין ומפלגות השמאל דרשו להקים ועדת חקירה פרלמנטרית 'לבירור הסיבות לשיתוק הצי'. הרוב הקואליציוני דחה את דרישת

7 אשל היה איש פלי"ם (פלמ"ח – ים), ואהרנוביץ' היה מפקד ספינת המעפילים אקסודוס.

8 מזכיר המועצה היה יוסף אלמוגי, דמות מרכזית בחיפה ובמפא"י.

9 מזכיר ההסתדרות היה חבר הכנסת מרדכי נמיר, שהיה מראשי מפא"י.

10 השביתה נמשכה 43 ימים – מ'11.11.1951 עד 23.12.1951.

11 הבחירות להסתדרות נערכו ב'13.2.1949, ובהן הצביעו למפא"י 58 אחוזים מכלל המצביעים.

12 'מאבקם של הימאים', מאמר מערכת, על המשמר, 14.11.1951.

13 'במומם פוסלים', לשאלות השעה, הבקָר, 10.12.1951.

14 'מי הורס את הצי הישראלי', מאמר מערכת, חרות, 18.12.1951.

האופוזיציה.¹⁵ בן-גוריון טען שמטרת שיתוף הפעולה בין מפלגות אלה הייתה אחת – הפלת ממשלתו. הוא דיבר בלעג על 'החזית המאוחדת של וילנר, רוקח, חרות, מפ"ם ומק"י'.¹⁶ דוגמה שנייה לשיתוף פעולה בין מפלגות משני קצות הקשת הפוליטית היא המאבק נגד השילומים מגרמניה המערבית, שהתחולל בשנים 1951-1952. מפא"י תמכה בשילומים, וראש הממשלה דוד בן-גוריון ושר החוץ משה שרת קידמו את המשא ומתן עם ממשלת בון. מפלגות האופוזיציה מהשמאל ומהימין התנגדו לשילומים ולמגעים עם הגרמנים והתייצבו מול מפא"י בנחרצות. מפלגות השמאל, מפ"ם ומק"י, טענו שאסור ליצור קשר עם גרמניה המערבית כי היא יורשת את המורשת של הרייך הנאצי וכי היא קשורה לגוש המערבי האימפריאלי והקפיטליסטי – להבדיל מגרמניה המזרחית הקומוניסטית, שהייתה בעיניהם ברה וצחורה. נימוקי תנועת החרות היו שונים, ומאבקה היה נחוש וקולני. היא קבעה חד-משמעית כי המגעים עם גרמניה אסורים לחלוטין וכי סכומי הכסף של השילומים טמאים. ססמאות שפורסמו בחרות לקראת הדיון בכנסת על השילומים¹⁷ משקפות את אופי ההתנגדות של חרות: 'קיום המגע עם גרמניה – פרס לרוצחי עמנו' (3 בינואר 1952); 'כספי השילומים טבולים בדם יהודים' (4 בינואר 1952); 'זכור את אשר עשה לך עמלק' (7 בינואר 1952). האופוזיציה משמאל ומימין ביקשה להכשיל את הצעת הממשלה למשא ומתן עם גרמניה, אולם בסיומו של הדיון בכנסת זכתה הממשלה בתמיכת 61 חברי כנסת מול 50 חברי כנסת מהאופוזיציה, משמאל ומימין, שהתנגדו.

בשנים 1957-1959 התגלעה מחלוקת עזה בין מפא"י ובין מפלגות השמאל הציוני, שהיו בקואליציה ובממשלה. המחלוקת נסבה על סוגיית יחסי הביטחון עם גרמניה המערבית. בן-גוריון רקם את הקשרים בין ישראל לגרמניה המערבית וקידם אותם על אף התנגדות נחרצת של מפלגות אלה, שאף ניסו לחבל בקשרים שנוצרו. בדצמבר 1957 שלח בן-גוריון 'אישיות רמת מעלה' (הרמטכ"ל היוצא משה דיין) לבון כדי לדון עם הגרמנים על אספקת נשק מתוצרת גרמניה לישראל. שרי אחדות העבודה הדליפו על השליחות ללמרחב, ביטאון מפלגתם, והתוצאה הייתה ביטולה. בתגובה התפטר בן-גוריון הזועם, והממשלה התפרקה. בינואר 1958 הורכבה ממשלה חדשה – השמינית – אולם המתח בסוגיית היחסים עם גרמניה לא שכך, והתנגדות מפלגות השמאל לעסקאות הנשק עם גרמניה הביאה ביולי 1959 להתפרקות הממשלה.¹⁸

הבקייעים שנפערו במערכת היחסים בין מפא"י לשותפותיה לקראת סוף שנות החמישים הביאו להצטברות משקעים ואף לטינה ולרצון לסמן את גבולות מרחב התמרון הפוליטי של מפלגות השלטון. האירוע שאליו התנקזו מגמות אלה היה בחירת יושב ראש הכנסת החדש באביב 1959.

15 37 חברי כנסת תמכו בדרישה, ו-54 חברי כנסת התנגדו לה.

16 מדבריו בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 28.12.1951, ארכיון מפלגת העבודה 25/51.

17 הדיון נערך שלושה ימים – מ' 7.1.1952 עד ד' 9.1.1952. על הפרשה כתבתי במקומות אחרים.

18 על זה ראו: יחיעם ויץ, 'הדרך ל"גרמניה האחרת" – דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1952-1960', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות – 50 השנים הראשונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1998, עמ' 245-266.

מועמדותו של משה שרת לתפקיד יושב ראש הכנסת

מיד אחרי מותו של שפרינצק נערכו במפא"י דיונים על בחירת יושב ראש הכנסת החדש. השם הראשון שעלה כמועמד לתפקיד היה שמו של חבר הכנסת משה שרת. ביוני 1956 הדיח אותו בן-גוריון מתפקידו כשר החוץ, ומאז לא היה לו תפקיד ממלכתי.¹⁹ שרת היה מועמד טבעי ביותר לתפקיד: הוא היה דמות מכובדת וכיהן בתפקידים הרמים ביותר – שר החוץ ואף ראש הממשלה השני; ראייתו הייתה ממלכתית, והוא היה מקובל על כל סיעות הבית. מי שהציע את שמו לתפקיד היה ראש הממשלה בן-גוריון, שיחסיו עם שרת היו עכורים מאוד. נטען שיזמת בן-גוריון נבעה מרצונו לפייס אותו – הוא חיפש דרכים 'לעקור מלבו את הטינה והמרה השחורה'.²⁰ שרת דחה את ההצעה בנחרצות ונימק את עמדתו: 'בתפקיד זה, עם כל כבודו הרם וחשיבותו בחיי המדינה [...] אין עבודה של ממש. על כל פנים לא בשבילי, ולעומת זה הוא מטיל מגבלות מרחיקות ביותר על חופש הפעולה הציבורית וההתבטאות הציבורית'.²¹ שרת הדגיש כי יש תפקידים שהוא מוכן לקבלם, אבל לא את זה.²²

דבר נכתב כי אישים מרכזיים במפא"י טענו ששרת 'הצליח לגבש לעצמו מעמד שהיה חסר מאוד במפלגה מאז קום המדינה' – הוא ממלא בה 'תפקיד ראשון במעלה בכוח משקלו ובסמכותו האישית ולא בכוח רשמי-ממלכתי'.²³ סביר להניח כי כותב המאמר רמז למועמד המוסרי-חינוכי שהיה בעבר לברל כצנלסון במפלגה.

למרות סירובו החד-משמעי של שרת השתדלו ראשי מפא"י לשכנעו לקבל את התפקיד. משלחת גדולה של חברי סיעת מפא"י בכנסת ביקרה אותו וביקשה ממנו להסכים לקבל את התפקיד. חברי המשלחת קיוו כי בסופו של דבר 'ייענה שרת ללחץ', אך הם ידעו היטב כי זו תקווה קלושה ביותר.²⁴ גם גורמים מחוץ למפא"י ניסו לשכנעו. כל סיעות הכנסת, ובהן סיעות האופוזיציה, היו משוכנעות ששרת הוא המועמד הטוב ביותר. כל חברי נשיאות הכנסת²⁵ פנו לשרת וביקשו ממנו 'לשנות את עמדתו ולקבל את הכהונה' – עדות לתמימות הדעים של המערכת הפוליטית בעניין זה. בעיתון ה'בקר' קבעו, על פי הלך רוחם של חברי כל סיעות הכנסת: 'שהוא יצליח להתרומם מעל האינטרסים המפלגתיים, כדוגמת המנוח שפרינצק שמילא את תפקידו בנייטרליות מוחלטת'.²⁶ על פי הדיווח במעריב, הודגש

19 שרת מילא תפקידים במפלגה כמו יושב ראש הנהלת בית ברל, אך הוא לא כיהן בתפקיד ממלכתי.

20 גבריאל שפר, משה שרת – ביוגרפיה פוליטית, כרמל, ירושלים 2015, עמ' 695.

21 לואיז פישר (עורכת), משה שרת – ראש הממשלה השני: מבחר תעודות מפרקי חייו (1965-1894), גנון המדינה, ירושלים 2007, עמ' 603.

22 חגי אשד, 'שרת דחה כל הפניות לקבל תפקיד יו"ר הכנסת', דבר, 8.2.1959.

23 שם.

24 שלמה נקדימון, 'התרוצצות רבה במפא"י על בחירת יו"ר חדש לכנסת', חרות, 4.2.1959.

25 שמונת סגני יושב ראש נציגי הסיעות מפא"י (שני נציגים), תנועת החרות, הציונים הכלליים, מפד"ל, אחדות העבודה, מפ"ם והחזית הדתית התורנית.

26 'ניחושים סביב בחירת יו"ר חדש של הכנסת', ה'בקר', 2.2.1959.

בפנייה שלדעת כל הסיעות 'יש לשרת התכונות הדרושות להמשיך במסורת של יוסף שפרינצק ז"ל בניהול הבית, כי הוא בעל שיעור קומה ונימוסין. מקובל על כל הסיעות והחוגים ויודע להתעלות בשעת הצורך על עניינים המפלגתיים והכיתתיים'.²⁷

נכונות סיעות הכנסת השונות בקואליציה ובאופוזיציה לתמוך בשרת מלמדת על תפיסה ממלכתית, ולא דווקא לעומתית. הן העריכו כי מועמד בעל שיעור קומה ואישיות עצמאית יוכל לבסס את מעמדה הריבוני והממלכתי של הכנסת ולהשפיע על עיצוב הפרלמנטריות הציוני. מאמר המערכת של הארץ ביקש משרת לקבל את התפקיד. במאמר שכותרתו 'מנהיג חייב להיענות לרצון העם' נכתב כי ידוע שיש מועמד אחד אשר כל סיעות הבית מוכנות לתמוך במועמדותו לראשות הבית. שמו משה שרת, הוא דמות ידועה ומקובלת בעם ובעולם, כל הציבור רוצה לראותו 'בין ראשי המדינה', ואין לו זכות 'לסרב לרצון הציבור'.²⁸

אחרי ימים מספר ניסה שוב שר האוצר לוי אשכול לשכנע את שרת להיעתר להצעה, לשווא. שרת הודיע: 'ענתי בשלילה לחברים שפנו אלי'.²⁹ הוא הדגיש כי תשובתו השלילית סופית. בן-גוריון כתב על זה ביומנו: 'מתחבטים בבחירת היורש של שפרינצק [...] כולם היו בלי ספק מסכימים לו. [אבל שרת] אינו רוצה לשרת כיו"ר'.³⁰ כך אפוא נאלצו ראשי מפא"י לחפש מועמד אחר, מקובל פחות משרת.

מציאת מועמד אחר – ברל לוקר

בעקבות סירובו של שרת הוקמה ועדה פנימית במפא"י לאיתור מועמד; חבריה היו ארבעה אישים בכירים ביותר: ראש הממשלה בן-גוריון, שר האוצר אשכול, שר העבודה מרדכי נמיר ויושב ראש סיעת מפא"י כנסת עקיבא גוברין. בישיבת הוועדה שהתקיימה ב-11 בפברואר 1959 הציע אשכול 'לברר תחילה מי מהמועמדים שלנו יוכל לרכז רוב'. חברי הוועדה הבינו כי לסייעת מפא"י אין מועמד מוביל. בדיונים עלתה אפשרות לבחור בבבה אידלסון ליושבת ראש הכנסת,³¹ ואכן 'היא סברה כי עליה לרשת [את] התפקיד של שפרינצק, כי הייתה ממלאת מקומו וסגנון הראשון [צ"ל: סגניתו הראשונה] [...] ברור שכל הדתיים לא יצביעו בעדה'. עקיבא גוברין, שהיה פרלמנטר מובהק,³² הודיע כי הוא עצמו 'התנגד להיות מועמד'. המועמדות של ישראל גורי, יושב ראש ועדת הכספים,³³ נחשבה בעייתית כי הוא

27 שרת: לא אקבל תפקיד יו"ר הכנסת, מעריב, 4.2.1959.

28 הארץ, 10.2.1959.

29 נקדימון, 'התרוצות רבה במפא"י'.

30 יומן בן-גוריון, 5.2.1959, אב"ג.

31 בבה אידלסון (1895-1975) הייתה חברת הכנסת מהכנסת הראשונה עד הכנסת החמישית (1949-1965). שימשה סגנית יושב ראש הכנסת שנים רבות.

32 גוברין כיהן כחבר הכנסת שנים רבות – מ-1949 עד 1969.

33 ישראל גורי כיהן כיושב ראש ועדת הכספים שנים רבות – מ-1951 עד מותו ב-1965.

היה איש עבודה, ולא איש טקסים, כדבריו: 'זה לא בשבילי. אני איש עבודה'.³⁴ בנוגע לישראל ישעיהו,³⁵ שהוזכר כי בן-גוריון תומך במועמדותו,³⁶ נטען: 'אין הוא יודע לשון זרה'. כך אפוא דיווח באמצע פברואר 1959 העיתון דבר שכל מועמדי מפא"י הסירו את מועמדותם: בבה אידלסון הודיעה שאין היא מוכנה לקבל עליה תפקיד זה, והמועמדות של גורי ירדה מהפרק.³⁷

בשלב זה, לאחר שנכשל עוד ניסיון לשכנע את שרת לשנות את עמדתו, שוחח חבר הכנסת אברהם הרצפלד עם בן-גוריון והעלה שם של מועמד חדש – ברל לוקר. יום אחרי השיחה הזאת החליטה ועדת הארבעה⁴⁰ שלוקר 'יהיה מועמד מפא"י לתפקיד יושב ראש הכנסת עד לבחירות לכנסת הרביעית', כלומר מועמד זמני לתקופה קצרה.⁴¹ הוועדה טענה שהמועמדות של לוקר ראוייה בזכות 'מעמדו בקרב יהדות התפוצות' והוסיפה כי הוא 'בעל כושר רפרזנטטיבי הדרוש לתפקיד יו"ר הכנסת'. כן נטען שאפשר לגייס רוב למען מועמדותו.⁴² באמצע פברואר 1959 הייתה אפוא המועמדות של לוקר, שבתחילה נראתה לא סבירה, המועמדות הרשמית של מפא"י.

ברל לוקר היה במידה רבה אלמוני בקרב הציבור הישראלי. הוא נולד ב־1887 בכפר בשם קרויוץ בגליציה המזרחית, ב־1905 הצטרף לפועלי ציון, מפלגה ציונית-סוציאליסטית, וב־1931, בקונגרס הציוני הי"ז, נבחר לחבר הנהלת סוכנות מטעם מפא"י – עם חיים ארלוזורוב. ב־1946, בקונגרס הציוני הכ"ב, נבחר שוב לוקר לחבר ההנהלה, וב־1948 הוא הגיע לשיאו – הוא נבחר ליושב ראש הנהלת הסוכנות במקום דוד בן-גוריון. לוקר כיהן בתפקיד שמונה שנים, עד 1956.⁴³ אם כן, נראה כי על פי פועלו של לוקר הייתה המועמדות שלו לראשות הכנסת ראוייה ומכובדת,⁴⁴ אבל למעשה הייתה מועמדתו בעייתית משתי סיבות. ראשית, בתפקיד יושב ראש הנהלת הסוכנות היה לוקר איש חלש ואפור. בתקופת כהונתו התמודדה הסוכנות היהודית עם אתגרים גדולים – עליית המוונים, התיישבותם

- 34 יוחנן בדר, **הכנסת ואני**, עידינים, ירושלים, 1979, עמ' 119.
- 35 ישראל ישעיהו (1979-1908) כיהן כסגן יושב ראש הכנסת בשנים 1955-1966. בשנים 1972-1977 כיהן כיושב ראש הכנסת החמישי.
- 36 נכתב שישעיהו 'נמנה על תומכיו של ראש הממשלה ללא חת'. ראו: 'בן-גוריון תומך במועמדות י. ישעיהו', **הבקר**, 2.2.1959.
- 37 הנימוקים לבחירת לוקר, **דבר**, 18.2.1959.
- 38 יומן בן-גוריון, 17.2.1959, אב"ג. התברר שהרצפלד ניסה גם הוא שוב לשכנע את שרת להיות מועמד – בן-גוריון כתב ביומנו שהרצפלד 'דיבר עם מ.ש. [משה שרת] ו[אשתו] ציפורה – ולא שמעו לו'.
- 39 שם.
- 40 עם מזכיר מפא"י גיורא יוספטל.
- 41 הבחירות לכנסת הרביעית התקיימו בראשית נובמבר 1959.
- 42 'ב. לוקר – מועמד מפא"י לתפקיד יו"ר הכנסת', **דבר**, 18.2.1959; הנימוקים לבחירת לוקר, שם.
- 43 הוא סיים את תפקידו בקונגרס הציוני הכ"ד, שנערך באפריל 1956.
- 44 'ברל לוקר – מועמד מפא"י לתפקיד יו"ר הכנסת', **דבר**, 18.2.1959.

ובעיות הקליטה, אך מי שהנהיגו את הסוכנות באותם ימים היו ראשי המחלקות, ולא יושב הראש.⁴⁵ לוקר היה דמות ייצוגית בלבד, ולא מנהיג סמכותי. יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בתקופתו,⁴⁶ כתב כי ברל לוקר בתור יושב ראש 'היה איש תרבותי ונוח לבריות, אולם חלש מאוד בעבודה המעשית'.⁴⁷

שנית, בשנת 1955 נבחר לוקר לחבר הכנסת השלישית. הוא היה חסר ניסיון פרלמנטרי לחלוטין ולא השאיר חותם בעבודתו זו – להבדיל משאר מועמדי מפא"י, שהיו ותקיים ועתירי ניסיון. עדות עגומה למעמדו כחבר כנסת היא דברי משה שרת, שבדבריו עליו ניכרו לעג ורחמים. כך כתב עליו שרת ביומנו האישי: 'בפרקו האחרון של הוויכוח,⁴⁸ בישיבת הערב נאם ברל לוקר. היה זה נאום בכורה שלו וצר היה לראות בכישלוננו – כה חסרי תוכן ונעדרי ברק היו דבריו'.⁴⁹

בנוגע לתהליך בחירת המועמדות של ברל לוקר ראוי לציין כי צמרת מפא"י לא השכילה לעמוד על דימוי הציבורי של ברל לוקר, מעמדו כחבר כנסת וסיכויו לנצח בהצבעה בכנסת. בעיתון **מעריב** הודגש: 'בחוגי הכנסת אין תגובה נלהבת למועמדותו של לוקר',⁵⁰ אולם חבריה בחרו אותו כמועמד כי היו בטוחים שאנשי מפא"י מסוגלים להגיע לכל תפקיד – עדות לקהות חושים של ראשי מפלגה שנמצאת בשלטון זמן רב מדי.

עליית המועמדות של נחום ניר

לא רק מפא"י חיפשה מועמד לתפקיד. את הרעיון לחפש מועמד חלופי העלה חבר הכנסת הוותיק יוחנן בדר מתנועת החרות, שהיה הנציג הבכיר של סיעתו בוועדת הכספים.⁵¹ ספרו הוא הספר היחיד המתייחס לסוגיית 'קואליציית ניר'. מקריאתו מתברר שהוא ניכס לעצמו את הרעיון של מועמד אחר, אף שיוסף סרלין מהציונים הכלליים טען בתוקף כי זכות הבכורה להצעה לחפש מועמד שאיננו ממפא"י שמורה לו, לא לחבר הכנסת יוחנן בדר.⁵² יוחנן בדר האמין כי בחירת יושב ראש הכנסת שאיננו נציג מפא"י היא אפשרות ממשית. בשל התערערות היחסים בין מפלגות השמאל ובין מפא"י בנושא משבר הנשק מגרמניה ולקראת הבחירות הקרבות להסתדרות הכללית הסיק בדר כי הנציג החלופי למפא"י צריך להגיע ממפלגת שמאל. הוא היה משוכנע כי, 'אין שום סיכוי שמפ"ם או אחדות העבודה

45 ראשי מחלקות אלה הגיעו מאוחר יותר לצמרת השלטון, למשל, לוי אשכול וגיורא יוספטל.

46 ראש מחלקת העלייה (1948-1953), שר הדתות (1974-1976).

47 יצחק רפאל, **לא זכיתי באור מן ההפקר – פרשיות חיים**, עידינים, ירושלים, 1981, עמ' 53.

48 הוויכוח על הרכבת הממשלה החדשה – הממשלה השביעית בראשות דוד בן-גוריון.

49 משה שרת, **יומן אישי**, ה, ספרית מעריב, תל אביב, 1978, עמ' 1285.

50 'זקן חכ"י מפא"י מול זקני סגני הי"ר', **מעריב**, 18.2.1959.

51 יוחנן בדר (1901-1994) היה חבר כנסת 28 שנים – מ'1949 עד 1977.

52 בדר, **הכנסת ואני**, עמ' 118-120; 'זכות ראשונים', **מעריב**, 25.2.1959.

יתנו את קולותיהן למועמד "בורגני"⁵³ אפילו לא ל"פרוגרסיבי"⁵⁴ ובלעדיהן אין [אפשרות] ליצור רוב.⁵⁵ בדר ציין כי שאר המפלגות מוכנות לתמוך במועמד של השמאל הציוני. רעיון זה משך את תשומת לבו, והוא כתב: 'יהיה זה דבר חשוב שלעמדה מרכזית בישראל ייבחר מועמד בניגוד לרצונה של מפא"י'.

עוד לפני תום השבעה למוותו של שפרינצק ניסה בדר ליצור חזית משותפת למען ניר או רובין. שניהם היו אנשי פרלמנט מובהקים, ותיקים ומנוסים. חנן רובין (1908-1962) היה מראשי מפ"ם, כיהן כחבר כנסת מהכנסת הראשונה וכסגן יושב ראש הכנסת מפתחת הכנסת השלישית ב-1955 - עד מותו. אחרי מותו נכתב כי היה 'מעצבי דמות הפרלמנטריות בישראל'.⁵⁶

נחום ניר (רפלקס; 1884-1968), מראשי אחדות העבודה-פועלי ציון, היה פרלמנטר בולט עוד יותר: הוא היה סגן יושב ראש מועצת המדינה הזמנית. בכנסת הראשונה הוא מיילא שני תפקידים מרכזיים: סגן יושב ראש הכנסת ויושב ראש ועדת חוקה, חוק ומשפט. בכנסת השלישית כיהן שוב כסגן יושב ראש הכנסת.⁵⁷

בשלב הראשון לגישושים שוחח בדר עם נציגי המפלגות. הוא פנה תחילה לחבר הכנסת זלמן סוזאבי מהציונים הכלליים.⁵⁸ בדר דיבר עמו על 'ניר, או רובין', והוא ענה לו: 'אנו רוצים להציע את ברנשטיין'.⁵⁹ בדר הבין שמדובר בהצעה חסרת סיכוי והשיב בלעג: 'מועמד שלא ייבחר - יש לי חמישה עשר כאלה בסיעתנו'.⁶⁰ פגישתו אחרי כן הייתה עם חבר הכנסת ישראל שלמה בן-מאיר מהמפד"ל,⁶¹ שהיה לדעתו 'אדם פיקח מאוד'. תשובתו להצעת בדר הייתה מהססת: 'אולי כדאי לנסות'. לימים הוא שוחח עם שני המועמדים. רובין אמר לו שהוא מפקפק אם חבריו 'יסימו להעמידו כמועמד עם "הימין"' - הנימוק הזה היה ידוע. לכן, לא במקרה, כתב בן-גוריון ביומנו: 'מפ"ם לא תיתן יד לחרות'.⁶² שיחתו של בדר עם ניר הייתה שונה. בדר כתב כי ניר אינו מאמין בסיכוי 'אבל הוא ממש מוקסם מהצעתו'. ניר רצה מאוד להיות יושב ראש הבית. הוא אימץ את שאיפת בדר 'לשבור את המונופולין של

- 53 כלומר מועמד מטעם תנועת החרות או הציונים הכלליים.
- 54 כלומר מועמד מטעם המפלגה הפרוגרסיבית.
- 55 בדר, **הכנסת ואני**, עמ' 118-120.
- 56 יהושע ביצור, 'לוחם עד הסוף', **מעריב**, 25.10.1962.
- 57 ניר לא היה חבר הכנסת השנייה.
- 58 זלמן סוזאבי (1910-1981) כיהן כחבר כנסת מטעם הציונים הכלליים בשנים 1951-1959. בשנים 1953-1955 כיהן כסגן שר המסחר והתעשייה.
- 59 חבר הכנסת פרץ ברנשטיין (1890-1971) היה יושב ראש מפלגת הציונים הכלליים.
- 60 הכוונה ל-15 חברי סיעת, סיעת תנועת החרות; יש לציין שתאיור זה של בדר לא בא לידי ביטוי בעיתונים; שם העמדה של הציונים הכלליים הייתה שונה, ולפיה הם לא הציגו כלל מועמד שלהם.
- 61 ישראל שלמה בן-מאיר (רוזנברג; 1910-1971), מראשי תנועת המזרחי והמפד"ל, כיהן כחבר כנסת בשנים 1952-1971 והיה סגן שר שנים רבות.
- 62 יומן בן-גוריון, 11.2.1959, אב"ג.

מפא"י. ניר, זקן סגני יושב ראש הכנסת,⁶³ חיפש דרך רשמית לקדם את מועמדותו, ובדרך הציע להוסיף סעיף לחוק יסוד: הכנסת שייכתב בו כי אם יתפנה תפקיד יושב ראש הכנסת, 'ימלא את מקומו זקן הסגנים' ו'בחירת יו"ר הכנסת – תוך 21 ימים'. בעקבות יזמה זו דנה הכנסת ב'תיקון חוק יסוד: הכנסת'. כינויו של תיקון זה היה: 'חוק ניר', והכנסת החליטה להעבירו לוועדת חוקה, חוק ומשפט. **במעריב** נכתב בעקבות ההצבעה: "'חוק ניר" איחד שמאל וימין.⁶⁴ כך אפוא התרקמה 'קואליציית ניר'.

מבחינת מפא"י, העמדת נחום ניר כמועמד נגדי הייתה איום. בן-גוריון כתב על כך ביומנו ב' 11 בפברואר 1959: 'חרות מציעה [את] ניר מאחדות-העבודה, ומנסה לארגן רוב למועמדות זו כדי להכשיל את המפלגה [מפא"י]'. בדר ציין שמועמדות ניר חייבת להיות יזמה של מפלגתו; ואכן, היא הייתה רשמית. סיעת המפלגה החליטה 'להציג את זה"כ ד"ר נחום ניר כמועמד למשרת יו"ר הכנסת, שנתפנתה עם פטירתו של י. שפרינצק'. חבר הכנסת יצחק בן-אהרן, ממנהיגי אחדות העבודה, הביא את נימוקי סיעתו להגשת המועמדות של ניר. הוא טען שרוב סיעות הבית הודיעו 'על נכונותן לשקול את מועמדותו של זה"כ ניר [...] מתוך גישה חיובית'. הדובר מסר שרוב הסיעות – תנועת החרות, הציונים הכלליים, המפד"ל ומפ"ם – הסכימו להשתתף בפגישה שתידון בה שאלת המועמדות של חבר הכנסת ניר. בן-אהרן הסביר מדוע סיעתו מציגה את המועמדות של ניר, אף שאינו חבר הסיעה הגדולה בכנסת: סיעתו תמכה במועמדתו של משה שרת לראשות הכנסת, 'אולם משהוסרה מועמדותו של זה"כ שרת, אין סיבה לדחות את ההצעות שבאו מצדדים שונים של הכנסת, בדבר הצגת מועמדותו של ניר', כלומר אם יש מועמד מתאים מהמפלגה הדומיננטית, הוא צריך להיבחר; ואם לא, יש להציע מועמד כזה מסיעה אחרת.

עוד סיבה להחלטת הסיעה הייתה שהוא 'בעל וותק פרלמנטרי ובעל אישיות המתאימה לתפקיד יו"ר הכנסת השלישית, עד תום כהונתה'. בן-אהרן התייחס גם להצעת בדר – הצעת סיעתו 'עולה בקנה אחד עם הצעתו של זה"כ בדר, בדבר רציפות כהונת היו"ר'.⁶⁵ ניר, זקן נשיאות הכנסת, עשוי לרכוש את אמון של חברי הכנסת במילוי תפקידו.⁶⁶ יצחק רפאל, מראשי המפד"ל, הכיר את ניר שנים רבות, ובעיניו הוא לא היה מועמד אידאלי לתפקיד, 'אולם למישהו אחר לא היו אז כל סיכויים להיבחר'.⁶⁷ אחרי החלטת סיעתו של ניר, שהיה ידוע כ'אנטי-קלריקל' מובהק, הודיע ניר כי אם ייבחר לתפקיד בתמיכת חברי הכנסת הדתיים, יהיה מוכן 'לחדול לנסוע בשבת ולקבל על עצמו הגבלות נוספות'. הוא הבהיר כי יושב ראש הכנסת שנבחר בקולות הדתיים 'יש לו איזו שהיא התחייבות כלפיהם'.⁶⁸

63 ניר היה אז בן 75. היו שמונה סגני יושב ראש הכנסת.

64 **מעריב**, 24.2.1959.

65 'אחדות העבודה מציעה את נ. ניר ליו"ר הכנסת', **למרחב**, 18.2.1959.

66 ש.ם.

67 רפאל, **לא זכיתי באור מן ההפקר**, עמ' 367.

68 'ניר לא ייסע בשבת', **דבר**, 19.2.1959.

עמדות המפלגות – אופוזיציה

אחרי הודעת אחדות העבודה החל המאבק על בחירת יושב ראש הכנסת. סיעת תנועת החרות תמכה בנר תמיכה מוחלטת. היא טענה כי ראוי לבחור מועמד שאינו חבר מפא"י (שכוחה אינו יותר משליש מהכנסת) כדי 'לרפא את מפא"י, לפחות במידה מה, מתסביכה ההתנשאות'.⁶⁹ סיעת הציונים הכלליים בכנסת התכנסה מיד אחרי מות שפרינצק לדון בשאלת בחירת יושב ראש הכנסת.⁷⁰ הסיעה הייתה הראשונה שעסקה בסוגיה זו. היא בחרה ועדה שאמורה 'לבוא במגע עם נציגי שאר הסיעות בכנסת, כדי ליזום פגישה משותפת לדון בבחירתו של יו"ר הכנסת'.⁷¹ יוסף סרלין, אחד מחבריה, הודיע ששרת מועמד מתאים ביותר, אולם בשל סירובו תתמוך המפלגה בנר, המועמד הראוי לדעתה: 'למפא"י יש זכות כסיעה הגדולה ביותר להציע מועמד לתפקיד זה, אך אין לה מונופולין על תפקיד זה. המועמד צריך להתקבל על דעת כל הסיעות בכנסת'. הוא הדגיש: 'לא נקבל דיקטטים בקשר לבחירתו של היו"ר'.⁷² ערב ההצבעה לחצה מפא"י על חברי סיעת הציונים הכלליים. עקיבא גוברין הציע כי מפא"י תציג את המועמדות של ישראל גורי במקום לוקר, וכך הם יתמכו בו. חברי הסיעה שהתכנסו ביום ההצבעה דחו את ההצעה בזולזול; חבר הכנסת עזרא איכילוב ענה לו במשפט קצר: 'להד"ם, נצביע בעד נחום ניר'.⁷³

המפד"ל – ראשי מפא"י לחצו על ראשי המפד"ל לתמוך במועמד ולכל הפחות – להימנע. תשובת אנשי המפד"ל נבעה מזעמם הרב על צעדי הממשלה בשאלה מיהו יהודי. הם הודיעו כי הם היו מוכנים לשקול את הבקשה אילו גילתה מפא"י 'נכונות להפסיק את מלחמתה ברבנות הראשית ומתן ביטוי לכך באמצעות החזרת הסמכות לרשות המוסמכת לכך מבחינת ההלכה'. הרבנות.⁷⁴ בפועל דחו אנשי המפד"ל את בקשת מפא"י.⁷⁵ בשלהי פברואר 1959 התכנסו חברי הנהלת המפד"ל וחברי סיעתה בכנסת. הדעה הכללית שהסתמנה הייתה 'כי בנסיבות הקיימות, יש לתמוך במועמדתו של ח"כ ניר לתפקיד יו"ר הכנסת' וכי בחירתו תהיה 'תרומה לחיים דמוקרטיים במדינה'. בדיון הודגש: 'מפא"י שסיעתה מהווה 30 אחוז מכלל חברי הכנסת, אינה זכאית לתפוס את כל התפקידים רמי המעלה במדינה'. וכן הודגש: 'אין למפא"י מונופול על כל המשרות הרמות במדינה וגם

69 'בחירה והבהרה, שערי חרות, חרות, 2.2.1959.

70 'סיעת הציונים הכלליים יוזמת פגישה על בחירת יו"ר הכנסת', הַבְּקָר, 4.2.1959.

71 'שרת: לא אקבל תפקיד יו"ר הכנסת', מעריב, 4.2.1959; 'ד"ר נחום ניר נבחר ליו"ר הכנסת', דבר, 3.3.1959.

72 ראו הערה מס' 70.

73 גרשון הל, 'מן היצע – אתמול בכנסת', הַבְּקָר, 3.3.1959; עזרא איכילוב (1907-1961) היה מראשי מפלגת הציונים הכלליים. כיהן כחבר כנסת בשנים 1951-1961.

74 'המפלגה הדתית הלאומית תדון היום בשאלת בחירת יושב ראש הכנסת', הַצֶּפֶה, 26.2.1959.

75 'הכנסת תבחר היום ביו"ר שלה', שם, 2.2.1959.

סיעה קטנה יותר רשאית להציע מועמד משלה לכהונת יו"ר הכנסת.⁷⁶ המפלגה העדיפה להציג את המועמדות של איש ציבור דתי שמתאים לתפקיד הנכבד,⁷⁷ אולם היא ידעה כי למועמד זה אין סיכוי לזכות ברוב, ולכן החליטה שהמועמד המתאים ביותר הוא נחום ניר, 'זקן סגני הכנסת'. בדיון בסיעת המפד"ל הודגש כי ניר התחייב שאם ייבחר לתפקיד, הוא יקפיד להימנע מפגיעה פומבית בערכי דת'. כל המשתתפים בדיון 'ציינו במרירות את מלחמתה של מפא"י ברבנות הראשית, ביהדות הדתית המאורגנת ובחינוך הדתי' – ברור מאליו שהתנהגות מפא"י בשאלה מיהו יהודי גרמה לאנשי המפלגה לתמוך במועמד שאינו חבר מפא"י.

ערב יום ההצבעה הפצירה שוב מפא"י בראשי המפד"ל לא להכשיל את מועמדותו של ברל לוקר. נערך משא ומתן מרתוני, והמפד"ל תבעה ממפא"י התחייבות מפורשת במכתב 'בחימת ידו של ראש הממשלה' שיכריז בתוך שבוע ימים מעל במת הכנסת 'כי רישום 'מיהו יהודי' ייעשה לפי ההלכה ושענייני הגיור הם בסמכות הבלעדית של הרבנות הראשית'⁷⁸ ובתמורה הייתה מוכנה סיעת המפד"ל לתמוך במועמד מפא"י. מדובר אפוא בנושא נפיץ שבגללו פרשו שרי המפד"ל מהממשלה בטריקת דלת. חבר הכנסת עקיבא גוברין, 'המחותן העיקרי במו"מ עם הדתיים',⁷⁹ לא היה מסוגל להתחייב לזה מטעם פשוט מאוד – בן-גוריון סירב להנפיק את המכתב המפורש. הוא לא היה מוכן לשלם מחיר כה גבוה עבור מינוי שמבחינתו היה לא קריטי. ביומנו הוא כתב דברים בוטים: 'התנגדתי לכך שיתנו לדתיים אתנן – כניעה למשרד הדתות. איני רואה אסון בבחירות על ידי קומבינציה של חרות, מק"י והדתיים'.⁸⁰ בן-גוריון הבין כי ראשי המפד"ל חיפשו הזדמנות לבוא עמו חשבון. הוא כתב ביומנו: 'יצר הנקמה מדריך עכשיו את שפירא'.⁸¹ לכן החליטה סיעת המפד"ל לתמוך סופית בבחירת נחום ניר, למרות החשש שצעד זה ישרוף את כל הגשרים עם מפא"י.⁸²

החזית הדתית החרדית – סיעה זו, ובה שישה חברי כנסת, הייתה איחוד של שתי מפלגות חרדיות – אגודת ישראל (אגו"י) ופועלי אגודת ישראל (פאג"י). בבחירות לכנסת השיגה המפלגה שישה מושבים. היא טענה שהמאבק על בחירת יושב ראש הכנסת כולו פוליטי, אין בו כלל ראייה עניינית ואף אפשר לאתר בו פן אבסורדי. בשערים, ביטאון המפלגה, נכתב כי מועמדותו של מר ניר יכולה להיות מובנת, אך לא מובן שחרות, הציונים הכלליים והדתיים הם התומכים העיקרים בהצעה זו, למרות המרחקים בינם ובין המועמד.

- 76 'הסיעות הדתיות בעד ניר – הוטבו סיכויי להיבחר', **הבקר**, 27.2.1959.
- 77 מדובר בחבר הכנסת ד"ר יוסף בורג.
- 78 'הנהלת המפלגה הדתית הלאומית דנה בבחירת יו"ר הכנסת', **הצפנה**, 27.2.1959.
- 79 גרשון הל, 'מן היצע – אתמול בכנסת', **הבקר**, 3.3.1959.
- 80 יומן בן-גוריון, 1.3.1959, אב"ג.
- 81 שם, 18.2.1959.
- 82 משה מייזלס, 'אופוזיציה ותיקה – ושותף אופוזיציוני צעיר', **מעריב**, 22.2.1959.

לטעם הכותב שם, הדבק המלכד את כולם יהיה ההתנגדות למפלגה זו או אחרת, ולכן אי-אפשר להבין גישה זו בנוגע לנושא ממלכתי ממדרגה ראשונה כמו בחירת יושב ראש הכנסת.⁸³ יום לפני בחירת יושב ראש הכנסת פורסם מדוע החזית התורנית אינה מתכוונת לתמוך במועמדותו של ניר, אף שהיא באופוזיציה. ההתקוטטות הפוליטית לטעם אנשי החזית הדתית החרדית מביאה את המדינה למערבולת מיותרת, שכן היא 'הפכה את השמאל הקיצוני לעמוד התווך של השלטון ונתנה לו להשליט את רוחו הכופרנית במדינה'. כך אפוא הימין והשמאל 'לכו שלובי-זרוע בבחירת יושב-ראש הכנסת כדי לנגח ולהכעיס את המפלגה השלטת'. נוצר מצב מוזר ביותר: הימין, שחתר כל ימיו לאוריינטציה מערבית, תמך במועמדות איש שעמדתו בשאלת האוריינטציה ידועה: אין הוא חושש שמא יתפרש הדבר בעולם כמפנה שמאלה מצד ישראל.⁸⁴

המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) – בבחירות לכנסת השלישית קיבלה המפלגה שישה מושבים. כל השנים היא הייתה באופוזיציה – לפי הקביעה הידועה של דוד בן-גוריון 'בלי חרות ומק"י'. חברי מק"י התחבטו בסוגיית בחירת יושב ראש הכנסת. הם לא תמכו במועמד מפא"י כמוכן, אבל הסתייגו מהברית שכרתה תנועת החרות לשם תמיכה במועמדות ניר ונעלבו שלא פנו אליהם. חבר הכנסת מאיר וילנר כתב באירוניה⁸⁵ שכדי לרכוש את ניר, המועמד של 'המפלגות החלוציות' אחדות העבודה ומפ"ם, פנו ל'סיעות החלוציות' – תנועת החרות והציונים הכלליים והדתיים – כדי לערוך 'דיון משותף בדבר גיוס התמיכה' במועמדות של ניר. אחדות העבודה פנתה לכל סיעות הבית 'פרט למק"י'. התנהלות שתי מפלגות אלה 'אומרת דרשני'. מצד אחד הן משתפות פעולה עם 'נציגים פאשיסטיים', שבעיניהם 'כשרים למגע', ומצד אחר הקומוניסטים 'פסולים מכל וכל'. המחבר הדגיש שזה הוא 'קו התנהגות מקארטיסטי מובהק' (ההדגשות במקור). למרות עמדה זו שאפו חברי מק"י לפגוע במפא"י ולערער את יוקרתה, ושאיפה זו הכריעה את הכף. ב-1 במרס 1959, יום לפני ההצבעה בכנסת, החליטה לשכתה הפוליטית לתמוך במועמדותו של ניר. הלשכה פרסמה את טעמי ההחלטה: הנהגת מפא"י היא 'האחראית הראשית למדיניות האנטי-לאומית ואנטי-עממית'; היא הצמיחה 'את גידול-הפרא של "הצעירים" - מ. דיין - ש. פרס - א. רמז',⁸⁶ החותרים בהשראת "הזקן" לחיסול המפלגות ולהקמת ממשלה בונאפרטיסטית בראשותו של בן-גוריון'. מפא"י היא מפלגה אנטי-דמוקרטית, ולכן מק"י חייבת למנוע בחירת יושב ראש הכנסת 'משורות מנהיגי מפא"י'.⁸⁷ כך הצטרפה מק"י למפלגות מהשמאל ומהימין אשר הביאו לבחירת יושב ראש הכנסת שאינו חבר מפא"י.

83 'רק מניעים פוליטיים', **שערים**, 23.2.1959.

84 'שיקולים לגופו של עניין', שם, 1.3.1959.

85 'עם "חרות" כן, עם מק"י לא?!', **קול העם**, 27.2.1959.

86 האלוף אהרן רמז, מפקד חיל האוויר בשנים 1948-1950, כיהן כחבר כנסת מטעם מפא"י בשנים 1955-1957.

עמדות המפלגות – קואליציה

מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם) – תמיכתה של מפ"ם (תשעה חברי כנסת) בנר, אחרי שהסיר שרת את מועמדותו, הייתה טבעית עקב קרבתה הרעיונית למפלגתו, אולם היה אפשר לחשוב שהיא חותרת תחת הקואליציה שהיא חברה בה. נציגי אחדות העבודה ומפ"ם ערכו מסיבת עיתונאים משותפת והודיעו בה: 'עניין בחירת יו"ר הכנסת איננו נכנס למסגרת ההסכמים הקואליציוניים'. הם דיווחו שבישיבת הכנסת ב-2 במאוס תצגנה סיעות שתי המפלגות את מועמדותו של חבר הכנסת ניר. סיעת מפ"ם בכנסת דנה בשאלת בחירת יושב ראש הכנסת וציינה: 'אין בתקנון הכנסת חוק, או סעיף המחייב את בחירת יושב הראש מבין חברי הסיעה הגדולה ביותר'. הסיעה הייתה מוכנה להתחשב בעמדת מפא"י 'אילו מועמדה היה מקובל על רוב רובן של [סיעות] הבית', כלומר סיעת מפ"ם תתמוך רק במועמד מפא"י שיהיה מקובל על סיעות הכנסת. אם כן, הסיעה הודיעה במפורש שהיא מעדיפה את ניר על פניו של לוקר, מועמד מפא"י.⁸⁸

המפלגה הפרוגרסיבית – בבחירות לכנסת קיבלה המפלגה חמישה מושבים. כל השנים הייתה מפלגה זו שותפה זוטרה בממשלות מפא"י.⁸⁹ המפלגה החליטה בנושא בחירת יושב ראש הכנסת יום לפני ההצבעה – כמו עוד מפלגות. כמעט מחצית מחברי הנהלתה תמכו במועמדותו של לוקר. בין התומכים היו ראשי המפלגה – פנחס רוזן, שר המשפטים, מנהיג המפלגה, משה קול⁹⁰ וחבר הכנסת אידוב כהן, אולם רוב קטן בהנהלה הכריע בעד הימנעות בהצבעה על בחירת יושב ראש הכנסת. עם אלה שצידדו בעמדה זאת נמנו חבר הכנסת יזהר הררי ומזכיר המפלגה יצחק ארצי. ההנהלה פרסמה הודעה לציבור להסביר את החלטתה: 'המפלגה הייתה מוכנה לתמוך במועמד שיכול היה לרכז תמיכה נרחבת של הסיעות בכנסת, אך מאחר שלא עלה בידי מפא"י להציג מועמד כזה הפך בעיני רוב חברי הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית עניין המועמדות ליו"ר הכנסת להתנצחות בין מפלגתית חריפה'.⁹¹ אי-התמיכה של חברי מפלגה קואליציונית במועמד של מפא"י בלטה עד מאוד. ברקע ניצב מתח בין הפרוגרסיבים למפא"י, שסירבה להיענות לדרישתה להוריד את שיעורי מס ההכנסה, בנימוק הזה: 'לא ייתכן להוריד את המס כשאנו עומדים בפני קליטת רכבות עולים'.⁹²

87 'החלטת הלשכה הפוליטית של מק"י בעניין בחירת יו"ר הכנסת', קול העם, 2.3.1959.

88 'מועמדות נ. ניר ליו"ר הכנסת תוצג כנראה ע"י אחדות העבודה ומפ"ם', על המשמר, 24.2.1959.

89 מפלגה זו הייתה שותפה בכל הקואליציות שהרכיבה מפא"י, למעט בממשלה השלישית (אוקטובר 1951-דצמבר 1952).

90 משה קול (1911-1989), ראש מחלקת עליית הנוער בסוכנות היהודית (1947-1965) ומראשי המפלגה הפרוגרסיבית, שני לפנחס רוזן. ראש מחלקת עליית הנוער בסוכנות היהודית פנחס רוזן.

91 'הכנסת תבחר היום ביו"ר', הצפה, 2.3.1959.

92 יומן בן גוריון, 5.2.1959, אב"ג.

לקראת ההצבעה התברר לראשי מפא"י שבחירת לוקר היא מקח טעות כי אין לו סיכוי להיבחר ליושב ראש הכנסת. משלא הועילו לחציהם על סיעות המפלגות השונות, כאמור לעיל, הם פנו לשרת שוב ברגע האחרון וביקשו ממנו להיות מועמד 'כדי למנוע הוצאת עמדה זו מידי המפלגה'.⁹³ שרת חזר וסירב להיות מועמד מפלגתו.

בחירת יושב ראש הכנסת

ההצבעה לבחירת יושב ראש הכנסת התקיימה ביום שני, 2 במארס 1959, והשתתפו בה 101 חברי כנסת. לוקר זכה בתמיכת 41 חברי כנסת, ובעד ההצעה לבחור את חבר הכנסת ניר ליושב ראש הכנסת הצביעו 53 חברי כנסת. שבעה חברי כנסת נמנעו. יושב הראש הנבחר נשא דברים קצרים והדגיש שתי נקודות: הוא הודה 'על האמון שניתן לי על-ידי הבית' והוסיף כי הוא: 'מצטער צער רב על חריפות המערכה שקדמה לבחירת היושב-ראש. לא עלי לחוות דעה על כך'.⁹⁴ בן-גוריון כתב ביומנו על ההצבעה בזעם ובלעג:

יום ב' אחרי הצהריים הבחירות ליו"ר הכנסת. התחבולה של בדר מחרות הצליחה. הוא העלה בחכתו את המְהפֵך הגדול בן-אהרן ובכרית עם מק"י ודתיים נבחר ניר. הפרוגרסיביים והאגודה נמנעו. ניר היה נרגש מבחירתו והבטיח להיות בלתי מפלגתי בהנהלת הישיבה, ואין לי ספק שאמר זאת בכנות.⁹⁵

תגובות העיתונים

למחרת כתבו כל העיתונים בהרחבה על בחירתו של נחום ניר ועל כישלון מפא"י, וכל מאמרי המערכת שלהם ניתחו את הדרמה בכנסת. אביא כמה דוגמאות לכך: למרחב קבע שניר נבחר לתפקיד הרם לא בזכות כוחה המספרי של המפלגה שאליה הוא משתייך, אלא בזכות האמון שרוב רובו של הבית רוחש לאיש: האמון בסגולותיו וככושרו לנהל את עבודת הבית ביושר ובאובייקטיביות. נחום ניר נבחר לכהונתו בידי חברי הכנסת שנמנים עם שש סיעות שונות, ועובדה זו עצמה מלמדת על המעמד שהיה לניר בקרב בית הנבחרים באגפיו השונים.⁹⁶ מחבר המאמר הדגיש את כישורי יושב הראש החדש והתעלם לחלוטין מהתהליך הפוליטי המפותל שהביא לבחירתו.

93 'יו"ר הכנסת ייבחר היום', **שערים**, 2.3.1959.

94 ישיבת הכנסת ב' 2.3.1959, **דברי הכנסת**, כו, עמ' 1236.

95 יומן בן-גוריון, 2.3.1959, אב"ג.

96 'בהיבחר יושב ראש הכנסת', מאמר מערכת, **למרחב**, 3.3.1959.

מאמר המערכת של דבר⁹⁷ תקף את אחדות העבודה, ש'עשתה את "חרות" לבורר בין מפלגות הפועלים'. חברי מפלגה זו, נכתב שם, חייבים לדעת 'כי הכנסת משמשת גם זירה למאבק הסוציאלי בישראל'. חרות כרתה ברית לא בגלל 'רוב חיבה לאחדות העבודה ולמועמדה, אלא מרוב איבה ושטנה למפא"י'. מחבר המאמר המשיך לתקוף את אחדות העבודה על שהיא, 'מעוזו הראשי של מעמד הפועלים ועמוד-התווך של ההגמוניה הפועלית במדינה', כרתה ברית עם חרות, שהיא 'מפלגת הפאשיזם בישראל'. הברית, שהביאה לבחירתו של ניר, היא אנטי-מפא"יית ואנטי-פועלית. מדובר בברית לא קדושה שהיא 'מכה לחזית הפועלית'. מחבר המאמר הדגיש שאופן בחירתו של ניר 'אינו מבשר טובות לעניין הגדול של אחדות הפועלים'.

מאמר המערכת של חרות, חגג את ניצחונה של מפלגתו. בכותרת 'מפלה למפא"י - ניצחון לממלכתיות העברית' נכתב שבחירת ניר היא מכה קשה למפא"י, שהצעתה בנוגע ליושב ראש הכנסת 'לא זכתה בתמיכת אף סיעה אחת מלבד סיעת מפא"י וחברי הכנסת הערביים המסונפים למפא"י'. אפשר לראות במפלגתה 'סימן חיזוני לירידת כוחה ומעמדה בין המפלגות ובעם כולו'.⁹⁸

עיתונים מפלגתיים אחרים תקפו את מפא"י, ובתיאור מעמדה בעקבות כישלונה בהצבעה הייתה טמונה שמחה לאיד. בהצפה, ביטאון המפד"ל, נכתב: 'תוצאת הבחירות עיקרה [הוא] ליכוד רוב נציגות הציבור להקים מחסום בפני השררה של מפלגת-השלטון, שמשמשת בכל האמצעים לשם השתלטות מוחלטת'. הודגש בו: 'אין כיהדות הדתית החשה את תוקפנות של מפא"י'.⁹⁹

העיתונים הלא מפלגתיים הדגישו את כישלון מפא"י. מעריב קבע: 'ככנסת הייתה אתמול רעידת אדמה שבאה לידי ביטוי ביצירת מצויאות פוליטית חדשה'.¹⁰⁰ מפא"י תוארה באירוניה בתור מפלגה 'שהגורל פינק אותה במשך כל השנים, הפכה פתאום קורבן להתאכזרות הגורל. אויביה לעגו לה וכול ידידיה עזבוה והיא נשארה עם כישלונה החרוץ. ואין לה מנחם'.

כישלונה של סיעת מפא"י נבע בראש ובראשונה מעיקשותה: היא 'לא הלכה בדרך המוצא של כבוד', היא לא ויתרה על לוקר מועמדה כשהתברר לה שאין לו סיכוי להיבחר אלא העדיפה 'לספוג את המכה מאשר להודות בכישלון'. המאבק החריף שהתנהל הוצג במעריב כמכוון לא למען בחירתו של ניר אלא 'נגד מפא"י ונגד בחירת המועמד שלה'.¹⁰¹ כל העיתונים הדגישו נקודה בולטת אחת: בחירת יושב ראש הכנסת שאינו חבר מפא"י היא אירוע חדש ורב-חשיבות בקורות הפוליטיקה הישראלית.

97 'דבר היום', מאמר מערכת, דבר, 3.3.1959.

98 'שערי חרות', מאמר מערכת, חרות, 3.3.1959.

99 'לקח הבחירות, על המצפה', מאמר מערכת, הצפה, 3.3.1959.

100 דוד גלעד, 'מתנת יום-הולדת לד"ר נחום ניר', מעריב, 3.3.1959.

101 שם.

התגובות במפא"י ומעמדה לאחר הכישלון

בפעם הראשונה בקורות המדינה נפגע המונופול של מפא"י מכוח 'קואליציה של קטבים', כפי שהגדירה יוסף אלמוגי. הוא הביא בספרו את אמרתו של בני מרשק:¹⁰² 'המפלגות הולכות כל אחת לחוד, אך מכות את מפא"י ביחד'.¹⁰³ ראשי מפא"י הופתעו מכישלונם. הם עשו חשבון נפש בישיבת סיעת מפלגתם שהתקיימה שבוע ימים אחרי בחירת יושב הראש.¹⁰⁴ בין הדוברים היו שראו בבחירת ניר ליושב ראש הכנסת כישלון חרוץ. מרדכי נמיר ראה בה תקדים חמור משני טעמים: האחד – בפעם הראשונה בקורות הכנסת 'נכס זכות מוכרת השייכת למפלגה הגדולה בכנסת' נלקחו בידי 'מפלגת פועלים קואליציונית'; האחר – אחדות העבודה 'דופקת את המסמרים האחרונים של התקווה והסיכויים של המשך פעולה אתנו'. מנגד, היו דוברים שלא ראו בבחירה אסון. חבר הכנסת דוד ברי-רבי-האי¹⁰⁵ אמר: 'אנחנו ניפחנו את חשיבות העניין – וזה לא טוב' והודיע: 'אני שמח שלא יצא לפועל ההסכם עם הדתיים'. בן-גוריון קבע שנושא זה מחוסל וכתב: 'אמיתי שלא נעשה מזה עניין. נראה בניר יו"ר הכנסת, אולם נדע כי הוא נבחר בקולות חרות ומק"י'.¹⁰⁶ בישיבה הוא קבע כי יש להתמקד בענייני הבחירות להסדרות וכי לקראת הבחירות 'על המפלגה להיות מלוכדת'.

אולם גם בבחירות למועצת ההסתדרות הכללית שנערכו ב-17 במאי 1959 היה אפשר לראות כישלון מסוים של מפלגת השלטון; היא שמרה על הרוב המוחלט, אבל כוחה ירד מ-58 ל-55 אחוזים. הארץ הדגיש כי מפא"י 'לא חסכה מאמצים ארגוניים, תעמולתיים וכספיים בבחירות ממושכת מאוד וכי במחנה שלה רוב הדמויות הפופולאריות ממש של מנהיגות היישוב' ולכן 'אין לומר כי ניצחונה מזהיר'.¹⁰⁷ ראשי מפא"י ראו בתוצאה זו אות אזהרה לקראת הבחירות המתקרבות לכנסת, ודריכותם גברה עם פרוץ אירועי ואדי סאליב בחיפה שבועות מספר מאוחר יותר, בעיצומה של מערכת הבחירות.¹⁰⁸ המחאה הראשונה של עולי המזרח לאחר הקמת המדינה נחשבה סימן מובהק לכישלון של מפא"י בקליטת העלייה משם, ובייחוד מצפון אפריקה. ראשי מפא"י חששו שמא יפגעו המהומות האלה בהצלחת מפלגתם בבחירות ותנועת החרות תרויח מהן בקלפי.¹⁰⁹

102 בני מרשק (1974-1906) היה הפוליטרוק – קציני החינוך וההסברה – של הפלמ"ח.

103 יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, עידינים, ירושלים 1980, עמ' 146 ו-166. יוסף אלמוגי (1910-1991) היה מראשי מפא"י וכיהן בתפקידים בכירים: מזכיר מפא"י, שר הפיתוח והשיכון, שר העבודה, ראש עיריית חיפה ויושב ראש הנהלת הסוכנות.

104 ישיבת סיעת מפא"י ב-9.3.1959, אב"ג.

105 דוד ברי-רבי-האי (1894-1977) היה משפטן וכיהן כחבר כנסת שנים רבות. היה יושב ראש ועדת הכנסת בכנסת השנייה (1951-1955).

106 יומן בן-גוריון, 9.3.1959, אב"ג.

107 'רק תנודות שוליות בהסתדרות, מיום ליום', הארץ, 19.5.1959.

108 אלמוגי, בעובי הקורה, עמ' 172.

109 על זה ראו: ירון צור, 'הבעיה העדתית', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השני (תשי"ח-תשכ"ח), יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000, עמ' 101-125.

למרות הכישלונות האלה ניצחה מפא"י ניצחון גדול בבחירות לכנסת הרביעית ב-3 בנובמבר 1959. היא קיבלה 47 מנדטים – מדובר בהישג הגדול ביותר בתולדות המדינה. נכתב שמדובר ב'ניצחונה הבלתי־משוער של מפא"י בבחירות'.¹¹⁰ בעקבות ניצחון מפא"י בכנסת החדשה לא היה אפשר לקיים תרגיל פרלמנטרי בנוסח 'קואליציית ניר'. נחום ניר סיים את כהונתו הקצרה (כשמונה חודשים), הכנסת בחרה יושב ראש חדש, מועמד בעל שיעור קומה שהציעה מפא"י – קדיש לוז. הוא כיהן בתפקיד עשר שנים, עד נובמבר 1969.

סיכום: 'קואליציית ניר' – נקודת ציון והשלכותיה

בסיכום המאמר יש לשאול אם ההישג של המפלגות שהצליחו לפגוע במפא"י נקודתי או שמא הוא השפיע על המערכת הפוליטית בטווח ארוך יותר. אתיחס לשאלה זו משלוש זוויות. ראוי לציין שב-1961, שנתיים ימים בלבד אחרי פרשת 'קואליציית ניר', השתנתה המפה הפוליטית לחלוטין בגלל פרשת לבון, שהשפיעה על כל מרכיבי החברה הישראלית.

מפא"י וכישלונה

בחירת נחום ניר ליושב ראש הכנסת הייתה הכישלון האישי הגדול הראשון של מפא"י מהקמת המדינה. יוסף אלמוגי כתב שבחירה זו 'פגעה קשה במורל של עסקני מפא"י'.¹¹¹ יש לציין שכישלונה נבע במידה רבה מבחירת לוקר כמועמד מפא"י לראשות הכנסת. הוא לא התאים לתפקיד בעליל, ובמפא"י היו מועמדים ראויים הרבה יותר לתפקיד המכובד.

'קואליציית ניר' ופרשת לבון

אחרי חודשים מספר – בספטמבר 1960 – נחשפה פרשת לבון. בפרשה זו שיתפו פעולה המפלגות מהשמאל והמפלגות מהימין נגד מפא"י.

ראשית, שלוש מפלגות – תנועת החרות מהימין ומפ"ם ואחדות העבודה מהשמאל (שהיו בקואליציה) – תמכו בפנחס לבון כדי לפגוע בן־גוריון. חרות נקטה עמדה ברורה בזכות לבון, ועמדה זו עוררה את זעמו של בן־גוריון. ביומנו הוא כתב על 'מחול השדים של באדר, לבון עט קומפני לא רק נמשך אלא מתחזק'.¹¹² בדר כתב בספרו שבימי הפרשה טען בן־גוריון לא פעם: 'בדר מחרות' הוא 'פרקליטו ויועצו של לבון ומכוון את צעדיו'.¹¹³ נציגי מפלגות השמאל התנגדו להתנהלות מפא"י ובן־גוריון בימי הפרשה. מאיר יערי, מנהיג מפ"ם, קבע כי הדרך שבן־גוריון מתעמר בלבון היא 'דרייפוסיאדה' וטען: 'קיימת

110 'בן־גוריון – לאן?'; יומן מעריב, מעריב, 11.11.1959.

111 אלמוגי, בעובי הקורה, עמ' 166.

112 יומן בן־גוריון, 19.10.1960, אב"ג. בדר היה הדמות המרכזית במאבק תנועת החרות למען לבון.

113 בדר, הכנסת ואני, עמ' 134.

סכנת דיקטטורה במדינה!¹¹⁴ ראשי אחדות העבודה תמכו בלכון תמיכה חדי-משמעית.¹¹⁵ אחרי שמרכז מפא"י הדיח את לבון נכתב בלמרחב, 'קלון ההדחה במצחה של מפא"י'.¹¹⁶ שנית, בעקבות פרשת לבון הצליחו מפלגות משמאל ומימין להכשיל את ניסיונו של בן-גוריון להקים ממשלה בראשית 1961 ולהביא להקדמת הבחירות. בינואר 1961 התפטר בן-גוריון מראשות הממשלה. ב-16 בפברואר הוא קיבל מנשיא המדינה יצחק בן-צבי מנדט להרכיב ממשלה, אך לא עלה בידו לעשות זאת. בסוף אותו החודש הודיע בן-גוריון לנשיא שאינו 'רואה מנוס מעריכת בחירות',¹¹⁷ ובמאוס 1961 התפזרה הכנסת הרביעית לקראת בחירות חדשות. ראוי לציין שבן-גוריון נכשל אף שהממשלה הקודמת הייתה רחבה ביותר – בקואליציה היו 89 חברי כנסת.¹¹⁸ אי-יכולתו של בן-גוריון להרכיב ממשלה חדשה הייתה תופעה נדירה מבחינת הפוליטיקה הישראלית – כל המפלגות סירבו להשתתף בממשלתו, ובכלל זה המפד"ל, שהייתה שותפה נאמנה שלו בממשלה וקודם לכן בהנהלת הסוכנות. במעריב נכתב על זה: 'נפל דבר במדינה בחודשים האחרונים ושאחרי התפטרות ראש הממשלה – אי אפשר לחזור לסדר היום על-ידי כינון ממשלה חדשה בראשותו של ד. בן-גוריון'.¹¹⁹ תופעה זו היא עדות חותכת לתחילת שקיעתו.

'קואליציית ניר' ותנועת החרות

מבחינת מפלגה זו הייתה 'קואליציית ניר' אירוע חשוב משני טעמים. הטעם הראשון הוא שמאז הקונגרס הציוני הי"ז, אשר נערך 28 שנים לפני כן (1931), ובו היה לתנועה הרוויזיוניסטית בראשות זאב ז'בוטינסקי תפקיד מכריע,¹²⁰ מילאה תנועת החרות תפקיד מרכזי בפרשה זו ופגעה פרלמנטרית בכוח הפוליטי וביוקרה של מפא"י. היא גם שיתפה פעולה עם מפלגת השמאל הציוני – וזו הייתה נקודה חשובה מבחינתה. הטעם השני הוא שאפשר לראות במעורבות של תנועת החרות בפרשה צעד ראשון בתהליך הלגיטימציה שלה וביציאתה מהבידוד הפוליטי שהיא נקלעה אליו מאז הקמתה במאי 1948. תהליך זה הואף בעקבות בחירת לוי אשכול לראש הממשלה ביוני 1963. עדות

- 114 רפאל בשן, 'ראיון השבוע עם מאיר יערי', מעריב, 14.10.1960.
 115 ראו על זה בתוך: אורי יזהר, בין חזון לשלטון – מפלגת אחדות העבודה – פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה, יד טבנקין, רמת אפעל 2005, עמ' 301-304.
 116 למרחב, 5.2.1961.
 117 מעריב, 27.2.1961.
 118 נציגי מפא"י, מפד"ל, מפ"ם, אחדות העבודה, המפלגה הפרוגרסיבית ופועלי אגודת ישראל.
 119 'העיקר – מוקדם', יומן מעריב, מעריב, 1.3.1961.
 120 על זה ראו: יחיעם ויץ, 'בין פתק הבוחר לבין רצון הפרישה: יחסם של זאב ז'בוטינסקי לדמוקרטיה', בתוך: אלון גל ואחרים (עורכים), בדרך הדמוקרטיה – על המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2012, עמ' 491-527.

מובהקת לכך היא החלטת ממשלתו להעביר את עצמות ז'בוטינסקי לקבורה בארץ, במאוס¹²¹. 1964.

'קואליציית ניר' ו'מועדון הארבעה'

בבחירות לכנסת החמישית, שנערכו באוגוסט 1961, ספגה מפא"י מכה¹²². אחרי הבחירות ננקט צעד חריג: שר האוצר אשכול הרכיב את הממשלה החדשה למען בן-גוריון. בתקופת ההרכבה הוקם 'מועדון הארבעה', שהיה התארגנות של ארבע מפלגות – המפלגה הליברלית,¹²³ המפד"ל, מפ"ם ואחדות העבודה. מטרתן הייתה 'לנהל את המגעים שלהן עם מפא"י כדי לחזק את כוחן ולהחליש את מפא"י'.¹²⁴ תנועת החרות, המפלגה שקידמה את מהלכי 'קואליציית ניר', לא הייתה חברה במועדון. שאיפת חברי המועדון הייתה לכונן ממשלה פריטטית: מחצית השרים יהיו ממפא"י, והמחצית האחרת – מארבע המפלגות, שכן מספר מושביהן בכנסת היה כמו סך מושבי מפא"י.¹²⁵ המועדון איים מאוד על מעמדה של מפא"י, ו'קואליציית ניר' הייתה מקור השראה ודוגמה לראשי המועדון. הם ניסו לשחזר את ההישג של הקואליציה, אך נכשלו; אשכול הצליח לפרק את המועדון והרכיב ממשלה חדשה בהנהגת מפא"י, כמו כל הממשלות הקודמות.

אפשר לבחון את שני האירועים מזווית אחרת. מבחינת המפלגות שרצו לפגוע במפא"י, הייתה 'קואליציית ניר' הצלחה של ממש, אבל הפרשה עצמה הייתה שולית למדי: בחירת יושב ראש כנסת שכינה בתפקיד תקופה קצרה בלבד – פחות משנה. מטרת אותן מפלגות חברות 'מועדון הארבעה' הייתה חשובה ביותר, ולא מינורית: לשנות את יסודותיה של המפה הפוליטית, אך היא לא הושגה. השחקן מרכזי בשתי הפרשות היה לוי אשכול – הוא נכשל בבחירת ברל לוקר ליושב ראש הכנסת, אבל הצליח לפרק את המועדון. הצלחתו הייתה מרכיב חשוב בתהליך שהביא אותו לראשות הממשלה. בתקופתו עוצבה המפה הפוליטית מחדש.

121 על זה ראו: יחיעם ויץ ואופירה גראויס קובלסקי, 'שאלת קבורתו המחודשת של זאב ז'בוטינסקי בדיוני ממשלות ישראל', קתדרה, 155 (מארס 2013), עמ' 161-192.

122 היא ירדה מ-47 מושבים בכנסת הרביעית ל-42 בכנסת החדשה (החמישית).

123 את המפלגה הזאת הקים באפריל 1961 איחוד של שתי מפלגות: הציונים הכלליים והמפלגה הפרוגרסיבית.

124 מאיר בראלי, להבין את בן-גוריון, עידנים, תל אביב 1986, עמ' 170.

125 למפא"י ולסיעות הלוויין שלה היו 46 חברי כנסת, ולארבע המפלגות היה אותו מספר (המפלגה הליברלית – 17; המפד"ל – 12; מפ"ם – 9; ואחדות העבודה – 8. יש לציין שתנועת החרות צורפה למועדון.